

*В. Т. ДЗЮБА,
кандидат юридичних наук, доцент
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ОЗНАК ПОТЕРПІЛОГО (ЖЕРТВИ, ПОСТРАЖДАЛОГО) ПРИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ КВАЛІФІКАЦІЇ

На сьогодні в Україні відбувається переусвідомлення соціальних цінностей, роль та значення багатьох інститутів права, вироблення дієвих механізмів охорони та захисту людини. На перше місце виходить обов'язок як державних інституцій, так і держави створити нормативно-правову систему охорони і захисту фізичних і юридичних осіб від кримінально-правових посягань за участю органів кримінальної юстиції, юридичних наукових закладів, широкого кола фахівців кримінального права.

Практичне застосування кримінального законодавства реалізується в процесі здійснення юридичної кваліфікації. Кваліфікація, зокрема кримінально-правова, — перш за все процес тлумачення (пізнання) та застосування юридичних і правових норм з дотриманням правових принципів, що утворюють основу тієї чи іншої правової системи.

Під кримінально-правовою кваліфікацією ми розуміємо практичну або наукову реалізацію охоронної функції кримінального законодавства відповідно до принципів, методів та способів застосування норм чинного кримінального та базового законодавства, інших нормативно-правових актів.

З майже 3 мільйонів повідомлень і заяв про вчиненні правопорушення з ознаками злочинів, кримінальні справи порушуються щодо півмільйона кримінально-правових посягань. Потерпілими визнаються близько 300 тис. осіб. Майже стільки осіб притягуються до кримінальної відповідальності, з яких менше 200 тис. засуджуються, інші звільняються від відпо-

відальності та покарання. До 500 — 900 осіб застосовуються примусові заходи медичного характеру. На нове розслідування направляється до 30 тис. кримінальних справ, а більше 100 тис. справ суди відкладають розгляд через неявку учасників процесу, зокрема і потерпілих.

З цього слідує, що в українському кримінальному законодавстві наявний неприпустимий дисбаланс прав потерпілих, жертв, постраждалих до обвинувачених (засуджених).

Виникає закономірне питання: за якими юридичними критеріями іде «просів» цих юридичних фактів, їх видова класифікація, які особи, органи тощо мають право це здійснювати та давати їм офіційну державну оцінку, реалізовувати передбачені Конституцією та чинним законодавством України функції держави у публічному секторі.

Особливістю цього феномена є те, що, з одного боку, у осіб, які представляють функції держави у публічному секторі права, виникає обов'язки та права по реалізації наданих їм функцій вжити певні дії: 1) до осіб, що вчинили кримінально-правове посягання, відповідні заходи примусу; 2) до осіб, щодо яких мало місце кримінально-правове посягання — здійснити обов'язкові дії охоронного та захисного (юридичного та фізичного) характеру; 3) до осіб, які зазнали кримінально-правового впливу — заходів юридичного характеру.

Одним із важливих засобів захисту зазначених природних та соціальних ціннос-

тей людини є Кримінальний кодекс України (далі — КК), який на нормативному рівні закріпив положення про захист людини і громадянина від таких кримінально-правових посягань: 1) злочину (ч. 1 ст. 11 КК); 2) суспільно-небезпечних діянь, що підпадають під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, вчинених у стані неосудності (ст.ст. 92, 93 КК), або особою, яка не досягла віку з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК).

Положення ч. 2 ст. 11 КК з очевидністю засвідчують про те, що потерпілими від кримінально-правових посягань можуть бути: фізичні чи юридичні особи, суспільство або держава. Такий підхід законодавця закріпив надзвичайно важливий концептуальний підхід до визначення підстав кримінальної відповідальності; що слід визнавати злочином, а що суспільно-небезпечним діянням; кримінально-правових відносин; визначення їх суб'єктивного складу та інші важливі кримінально-правові положення.

Загальновідомо, що злочин, як різновид соціального конфлікту, завдає або створює реальну і об'єктивну загрозу заподіяння шкоди морального, фізичного або матеріального (майнового) характеру особам які зазнали кримінально-правового посягання.

Цей правовий постулат є декларативним за формою і юридично нереалізованим. Підтвердженням цього є те, що хоча об'єкти кримінально-правової охорони (людина, суспільство, держава) і названі в ч. 2 ст. 11 КК, проте механізм їх охорони та захисту від кримінально-правових посягань відсутній як в нормах Загальної так і Особливої частин КК. Також, на відміну від суб'єкта злочину, правовий статус якого визначено і закріплено нормами Загальної і Особливої частини КК, правовий статус особи, яка зазнала кримінально-правового посягання не визначено, захист не гарантовано.

У цьому контексті особливого значення набуває проблема визначення юри-

дичного змісту «потерпілого», «жертви», «постраждалого», якими визначаються особи, які зазнали кримінально — правового посягання, оскільки без цього здійснити кримінально-правову кваліфікацію неможливо.

В науці кримінального права матеріальне поняття «потерпілий» розглядається в переважній більшості з позицій його кримінально-процесуального визначення. Такий підхід є хибний, оскільки не узгоджується із завданнями КК, положеннями Конституції України щодо охорони і захисту людини, суспільства, держави; матеріально — правового статусу потерпілого, обумовленого кримінально-правовими відносинами, породженими юридичними фактами, стадіями вчинення умисного злочину, кримінально-правовою шкодою, заподіяною умисним або необережним кримінально-правовим посяганням, вчинення злочину у співучасті або групового злочину тощо.

В юридичній літературі поняття «потерпілий», як категорії кримінально-правової, ототожнюється з категоріями «постраждалий», «жертва» та за їх допомогою визначають кримінально-правові ознаки осіб: 1) яким заподіяно моральну, фізичну, майнову шкоду або вони були поставлені в загрозу заподіяння такої шкоди; 2) яким: а) заподіяно смерть (вбивство), б) спричинена смерть або загибель людей; 3) які зазнали посягання з боку неосудних або осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності; 4) яким заподіяна шкода правомірним вчинком (необхідна оборона, затримання злочинця) — жертви правового випадку [1].

Українські науковці визначають потерпілого: 1) предметом злочинного впливу, що полегшує з'ясування «механізму» завдання шкоди самому об'єкту, а також сприяє встановленню розміру і характеру наслідків суспільно небезпечного діяння; 2) потерпілий — це матеріальний субстрат, а тому визначається як предмет злочину; 3) потерпілий — це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше

соціальне утворення або ж суспільство в цілому), блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону злочином заподіюється шкода, або створюється загроза такої [2].

Визнання потерпілого соціальним суб'єктом, «матеріальним субстратом», предметом злочину суперечить Конституції України (Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»).

Потерпілий від кримінально-правового посягання, яке утворює юридичний факт, — це фізична або юридична особа, якій заподіяно моральну, фізичну або матеріальну шкоду, або вона була поставлена в умови заподіяння об'єктивної і реальної шкоди вказаного характеру. Він є суб'єктом кримінально-правових відносин відповідно до чинного законодавства, йому надані нормативні підстави впливати на юридичні наслідки осіб, які вчинили таке посягання.

Для кримінального права потерпілий, жертва, постраждалий і юридичний факт, який має ознаки кримінально-правового посягання, взаємопов'язані та взаємообумовлені (співвідносні поняття), оскільки їх об'єднують правовідносини. Юридичний факт є першопричиною застосування норм галузевого законодавства, спрямованих на захист фізичних і юридичних осіб; однією із підстав притягнення до відповідальності правопорушників.

Суб'єктами кримінально-правових відносин можуть бути: активним — держава в особі відповідних інституцій; активно-пасивний — потерпілий (постраждалий); пасивно-активний — особа, яка вчинила кримінально-правове посягання.

Зважаючи на ці обставини, вважаю, що суб'єктами кримінально-правових відносин слід визнавати: 1) фізичних осіб, які вчинили кримінально-правове посягання; 2) потерпілих; 3) державу в особі певних органів, інституцій тощо; 4) суспільство в особі його складових: нації, народності, територіальної громади тощо.

При дослідженні поняття «жертва», «жертва злочину» зазначимо, що в літера-

турі з кримінального права, кримінального процесу, віктимології застосовуються поняття: потерпілий, постраждалий, жертва — у переважній більшості ці поняття отожднюються, при суттєвій відмінності їх змісту.

Дослідники не враховують того, що поняття «жертва» неоднозначне, багатомпонентне, аналізують його, не враховуючи саме всю сукупність притаманних їй юридичних ознак, особливо кримінально-правових і які і визначають правовий статус та юридичні наслідки для осіб, що вчинили кримінально-правове посягання.

Дослідження міжнародно-правових, європейських нормативно-правових актів, чинного законодавства України, наукових праць цивілістів, криміналістів та інших фахівців права дають підстави стверджувати, що категорія «жертва», «жертва злочину», «жертва кримінально-правового посягання» не визначена, юридичні ознаки фізичних осіб, які стали жертвами, не знайшли свого нормативного закріплення.

Жертва злочину — будь-яка фізична особа, щодо якої мало місце кримінально-правове посягання, яке заподіяло або спричинило смерть, або тяжку психологічну та фізичну шкоду особі, внаслідок якої вона стала неспроможна особисто або за допомогою певних фахівців реалізувати суб'єктивні права.

Особливу складність визначення особи потерпілою або постраждалою виникає в разі вчинення кримінально-правового посягання неосудною особою або не суб'єктом злочину. В науці кримінального права є загальновизнаним положення про те, що визнавати потерпілою особу, яка зазнала кримінально-правового посягання, вчиненого неосудною особою, не суб'єктом злочину, в наслідок акту необхідної оборони або ситуації суб'єктивного випадку (казусу), оскільки зазначені особи не можуть виступати суб'єктами кримінально-правових відносин, немає.

На мій погляд, осіб, яким заподіяна шкода, слід визнавати постраждалими як опосередкованими суб'єктами

кримінально-правових відносин [4].

З урахуванням наведеного, вважаємо, що такі особи мають відзначатись поняттям «**постраждалий**». Постраждалий — це фізична або юридична особа, а також сукупність фізичних осіб: пасажери, шахтарі, робітники, населення, релігійна, расова, етнічна група, нація або суспільство в цілому, яким внаслідок явища, події або вчинку, у якому вбачаються/не вбачаються ознаки кримінально-правового посягання, якими заподіяні тяжкі наслідки морального, фізичного, майнового характеру або вони спричинили катастрофу.

Аналіз кримінального законодавства, наукових джерел, застосування норм КК України дає підстави зазначити, що завдання, сформульовані в ст. 1 КК України, зобов'язують як державу, так і суспільство, наукову громадськість здійснити наступне:

1. Сформулювати та нормативно закріпити Програму охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які зазнали кримінально-правового посягання.

2. Для усунення дисбалансу прав і законних інтересів особи, яка вчинила посягання, і особи, яка зазнала посягання, на нормативному рівні (КК, КПК ін.), визнати їх суб'єктами кримінально-правових відносин з наданням процесуальних переваг законотворчому потерпілому, створивши презумпцію правоти і пріоритетність прав потерпілого.

3. На рівні КК України регламентувати в окремих нормах Особливої частини під-

стави порушення кримінальної справи виключно за заявою або скаргю особи, яка зазнала кримінально-правового посягання.

4. В КК України передбачити положення щодо відновного правосуддя в частині обов'язкової компенсації (відшкодування) потерпілому (постраждалому, жертві) завданої кримінально-правовим посяганням шкоди (без обмеження прямої дійсної шкоди).

5. В КК та КПК закріпити правовий статус представника потерпілого, жертви, постраждалого від кримінально-правового посягання.

Список використаної літератури:

1. *Сидоренко Э.Л., Карабут М.А.* Частные начала в уголовном праве. — СПб: Издат. Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. — 212 с.

2. *Сенаторов М.В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві: монографія / за наук. ред В.І. Борисова. — Харків: Право, 2006. — С. 60. — 208 с.

3. *Христенко В.Е.* Психология жертв: учеб. пособие. — Харків: Консум, 2001. — С. 22—39. — 256 с.

4. Соціальний захист постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи: Зб. нормат. актів / упоряд. Г.І. Балюк. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 304 с.